

Mədəniyyət

Azərbaycan xalçası mədəniyyətin özünüifadə forması kimi yaranmış və çiçəklənmişdir. Bu isə insanla dünya yaranışının təbiəti arasında qarşılıqlı əlaqələrdən yaranan, qavrayışının təkrarsızlığına əsaslanan, onu rəmzi işarələrlə ifadə edən dünyanı anlamağın sifəti vasitəci ifadə üsulunu yaratmışdır. Bu gün qarşımızda xalçanın mövcüdiyyəti prinsiplərini izah edən təsviri dil nəzəriyyəsinin yaradılması kimi mühüm problem durur.

Təsviriliyin formal üsulu, xüsusilə Azərbaycan xalçasının bədii-təsviri elementlərinin quruluşu həndəsi formalardan istifadəyə əsaslanırdı, onların ahəngindən isə onun türk sivilizasiyasının dünya anlamı ilə, spesifik türk bədii ənənəsinin strukturlaşdırılması üsundan bitkin informasiya quruluşu yaradılırdı.

Hələ qədimdən təbiətin canlı müxtəlifliyi türklər tərəfindən düşüncələrin sifirindən ibarət olan qarşılıqlı əlaqəli təzahürlər sistemi kimi qavranılırdı. Dünyaya bu cür münasibət təsviri elementlərinin formal rəmzi strukturlaşmasında kompozisiyanın həm quruluşunu, həm də oxunuşunu müəyyən-ləşdirdi. Türk xalçalarında universal informasiya kodları var, onlar həm də xalça sənətinin türk xalqları üçün sadəcə məişət xarakterindən çox, funksional baxımdan daha dərin düşünülmüş olduğunu göstərir. Bərabertərəfli xaç bu qəbildən olan arxetiplərdən biridir.

Qədim türklər varlığını mövcüdiyyət modelini bərabertərəfli xaç formasında formalaşdırmışlar, burada Tanrı xaçı tanrıçılıq ilahələri sırasında təbiət təzahürlərini və qanunlarını ilahiləşdirən kainatın mərkəzinin rəmzidir. Bərabertərəfli xaç - dünyaya İlahi Enerjini saçıyan - Tanrının - Əbədi Mavi Səma Allahının, Yaradan-Ali Gerçəkliyin nişanəsidir.

Xaç Kainatın yaranışının mərkəzini, xaçın ətrafındakı dairəvi və ya kvadrat isə Kainatın özünü rəmziləşdirir.

Bərabertərəfli Xaç - vahid mərkəzə ayrılan parlayan rifah şüaları təsviri və bədii təfəkkür sistemində daxil olan, türk xalqlarının ibadətqahlarında və toxuculuq mədəniyyətində yer alan işarədir.

O, Azərbaycan, Orta Asiya, türk xalçasının əsas struktur yaradan elementi olmuşdur.

Türk xalçasının rəmzlərinə polisemantizm, çoxmənalılıq xasdır, bu da bərabertərəfli xaçın morfoloji təfsirində parlaq görünür. Bu rəmz dünyanın yaranışı haqqında astral təsev-vürü ifadə edir, onu əbədi hərəkətdə olan İlahi Enerjide yerləşən varlığın üçölçülü anlamında izah edir.

Nəzərə almaq lazımdır ki, bərabertərəfli xaç müxtəlif qarşılıqlı əlaqəli həndəsi koordinatlar sistemlərinə daxil olmaqla çoxmənalılıq əldə edilir.

Xalça ornamentlərində xaç rombun, dairənin içində olmaqla səkkizguşəli ulduz, svastika və digər elementləri əmələ gətirir. Bu qəbildən olan həllərin hər birində tək bədii üslub deyil, müəyyən dərin semantik mənə da gizlənilir.

Bərabertərəfli Tanrı xaçı olan xalça kompozisiyalarında Səməvi dünyaya 8 yolu rəmziləşdirən səkkizguşəli Tanrı ulduzu xüsusilə mühüm rol oynamışdır.

Xaç motivləri bir çox ornament elementlərinin quruluş əmələ gətirən əsası, özünəməxsus arxetipi olmuşlar, onlar inkişaf edir, şəkillərini dəyişir, müəkkəbləşərək yeni forma alır, zənginləşir, müəyyən ornament elementlərə stilizə

olunur, lakin Orta Asiya, Azərbaycan və türk xalçalarının kompozisiyalarında hər zaman tanınan olur.

Hələ Tunc dövründə saxsı üzərində türk bərabertərəfli xaçının daha erkən tipləri aşkar edilmişdir. Dış Oğuzlarda damğa da bərabertərəfli xaçla işarələnirdi. Diaqonal boyu mali X-şəkilli xaç isə İç Oğuzların damğasını əmələ gətirirdi.

xaçşəkilli fiqurdur.

Inkişaf etdikcə, zənginləşdikcə o çoxsaylı formalar əldə edir: xaçın mərkəzindən qarmaqlarla sonuclanan dörd şüa ayrılır. Bununla yanaşı, motivin mərkəzi də dəyişir; xaçın ortasındakı rombşəkilli gözcük xırda naxışlarla doldurulur.

Bərabertərəfli xaç - Azərbaycan xalçalarının kompozisiyalarında quruluş əmələ gəti-

Ornamental rəmzilik

Onların üst-üstə təsviri səkkizguşəli ulduzu - bütün oğuzların damğasını - Azərbaycan, türk və türkmən xalçalarının struktur yaradan ornamental elementini əmələ gətirirdi.

Səlcuq türklərində bərabertərəfli xaç işarəsi Səməvi Od və işığı rəmzləşdirirdi və onun sonsuzluğa - türklərdə dünyanın və mənəvi aləmin ahəngdarlığını təcəssüm etdirən vahid Allaha doğru hərəkətinə işarə vururdu.

XI-XII əsrlərdən başlayaraq səlcuq qəbilələri Orta Asiyanın, Azərbaycanın böyük ərazisindən keçib oradan Türkiyəyə hərəkət edir, bu ərazilərdə məskunlaşır və həmin tarixi dövrdə məşhur səlcuq xalçaları toxunmağa başlayır.

Bu geniş ərazidə vahid xaç ənənələri olan, xalqların genetik birliyini, onların tarixi və mədəni qarşılıqlı əlaqələrini açan identik ornamental motivlər yayılır. Konyada (Anadolu) tapılmış və "Konya xalçaları" adlandırılan XIII-XV əsrlərə aid azsaylı səlcuq xalçaları Berlin, İstanbul və Konyanın özündə nümayəndə saxlanılır. Onların iəsvirləri XV-XVI əsrlərdə yaşamış italyan, flamand rəsamlarının əsərlərində saxlanılmışdır. Onların arasında həmçinin kompozisiyalarının əsasını ortasında kiçik romblu və xaç ucluqlarında bir cüt buy-nuzabənzər (qarapaqlar) buruqları olan bərabertərəfli xaç təşkil edən Azərbaycan xalçaları da var. Bu motiv Orta Asiyada "kaykalak" və ya Azərbaycanda "köhnə naxış" adlanır.

"Kaykalak" motivini məişətinə görə incəsənətin arxaik qatlarına aid etmək olar, çünki onlara Orta Asiya Azərbaycandan tapılmış hələ eneolit dövrünə aid saxsı məmulatların ornamentalərində də rast gəlmək mümkündür.

"Kaykalak" adı ("heykəl" - büt sözünün kiçildilmiş ifadəsi) motivin əsasında nə isə sitayiş təsvirinin durduğunu göstərir, onun törəməsi isə romb hesab edilirdi. "Kaykalak"ın ən sadə və ehtimal ki, qədim forması ortasında kiçik romb, xaçlarının ucluqlarında isə bir cüt buy-nuzşəkilli buruqları olan sadə

ibadət üçün istifadə edilən Azərbaycan xalçaları - namazlıqların quruluşundan istifadə edərək, bu fiqurlar, gölləri ümumi birləşdirən haşiyədə stilizə olunmuş kufi yazı ilə tamamlanır. Analoji kompozisiyalı xalçalar Qubada da "Qədim Minarə" adı ilə toxunurdu.

Xaçın qədim türk mənşəyini Quba qrupuna məxsus "Ördüc" və ya "Şirvan" xalçaları kimi Azərbaycan xalçalarında ara sahənin hər üç gölündə türk şamançılığının hər üç dünyasının qeyd olunması faktı göstərir.

Bədii element kimi rəmzlər, hakimi ideologiyanın dünya görüşü anlayışları ilə şərtlənilir. Onların dəyişməsi ilə onlara bağlı obraz və süjetlər də

dəyişir. Bu "səkkizguşəli ulduz" təfsiri xalçalarda "ağac" motivinin dəyişməsində də izlənilir.

Azərbaycan dekorativ-təbii sənətində struktur əmələ gətirən motivlərdə forma-işarə ahəngi də maraqlıdır, xüsusilə bərabertərəfli xaç və "ağac" rəmzi ahəngindən yaranan strukturlaşmış rəmzlərdə. Burada dünyanın yaranışı haqqında kosmoqonik təsev-vürü və onun üç səviyyəli "heyatı ağacı" varlığı ilə qarşılıqlı əlaqəsi əks olunur, bu isə Azərbaycan, Orta Asiya və türk xalça sənətində də izlənilir.

Bununla əlaqədar, formal universal kod kimi Azərbaycan xalçalarında parlaq ifadə olunan bərabertərəfli xaçın "ağac"la kombinasiyası özünəməxsus milli çalarlıdır və bədii formada da öz əksini tapmışdır.

İslam dövründə xaç motivi əlavə mənə kəsb etdi.

"Xaç - budaqlanan ağac" sufi mistikasında "yeniləmə"nin rəmzidir. Burada xaç bu sehrli işarənin Azərbaycan xalçalarına xas daha bir məqamını rəmzləşdirir: xaçla səkkizguşəli ulduzun içinə salınmış "heyat ağacı" arxetip motivin ahəngini.

Əlamətdar olan isə bizim onlarda gördüyümüz bu süjetin vahid təfsiridir. Maraqlıdır ki, bu xalçalarda hələ Tunc dövründən qəbul edilmiş "ağac"ın müxtəlif sonluqlu, xətlər arasına salınmış, paralel çəkilən bucaqları olan romblar şəklində təsvirinin saxlanmasıdır. Gövdənin bu cür işlənməsi Azərbaycanın qədim saxsısında "ağac" təsvirləri qrupuna xasdır.

İnanclara əsaslanan dini ideologiyanın dəyişməsi ilə əlaqədar "ağac" da bizim eranın ilk əsrlərində formasını dəyişir, lakin semantika olduğu kimi qalır. VI-VII əsrlərdə qol-budaq atmış, əsasında və başında quşlar olan, tamamlanan element kimi digər təsvirlərlə sıralanan ağac təsviri maraqlı doğurur. İkinci inancların və ya ideoloji mənənin itməsi ilə rəmzlər daha çox müxtəlif kompozisiya ahənglərində ümumiləşdirici qüvvəyə malik bədii obrazlara çevrilir.

(Davamı 8-ci səhifədə)

"Salyan" xalçası. Şirvan qrupu, XX əsrin əvvəli.

rən spesifik arxetipdir, o burada klassik kompozisiyanın saxlanılmasından sonsuz şəkil-dəyişmələrə qədər, elementlərin dekorativ yenilənməsi, həmçinin rənglərin çoxrənglilik və təzadlılığı ilə xüsusi çoxmənalılıq əldə edir.

Bu, əsasən, Quba, Şirvan, Gəncə, Qarabağ xalçaları, həmçinin bəzək əhəmiyyəti ənənəvi rəmzilikdən daha çox üstün olan bu motivli Təbriz xalçalarıdır. Burada ilkin sxemin yekunu üzərində öz kompozisiya variantları yaradılır.

Lakin özlərinin geniş özü-nəməxsus interpretasiyasını, onlar, məhz müxtəlif həndəsi fiqurlardan və formaların həndəsələşməsi ilə vurğulanan qədim rəmzlərdən istifadəsinə görə fərqlənən Qazax xalçalarında tapdıqlar.

O "Şıxlı", "Dəmirçilər", "Borçalı", "Qaraqoyunlu" xalçalarında özünün törəmələri olan göllərin mərkəzində durur, quşu xatırladan iri fiqura çevrilərək "Ləmbəli" xalçasının əsas mərkəzi motivinə çevrilir.

Bu zaman motivin ilkin arxaik forması - kiçik romblu və bir cüt buruqlu xaçşəkilli forma - ilkin bədii, hətta mənə əhəmiyyətini itimdir, onların xalçalarda sehrli məzmunlu təsvirləri bunu sübut edir.

Ornamental rəmzilik

(Əvvəli 7-ci səhifədə)

Sonrada “ağac” azərbaycanlılar üçün işıqlı gələcək, “yenilənmə”, rifah rəmzi olur, meyvə ağacı isə məhsuldarlıq, nəsil artımını rəmzləşdirir. Bu element əsas Azərbaycan xalçalarının haşiyələrində stilizə olunmuş xalça birlikdə “ağac”

təsvirinin qədim təfsiri ilə davamlı olaraq izlənilir.

Səkkizguşəli ulduz - Mənəvi ürəyin rəmzidir. O çox vaxt göllərin mərkəzində yerləşdirilən, kiçik, səkkiz ləçəkli çiçək formasına malikdir.

Sufilərdə səkkizguşəli ulduz 8 təriqətin “səmavi” və ya “Gü-

nəş qapısı”nın rəmzidir.

Beləliklə, biz tanrıçılıqla sufilik ənənələrinin qarşılıqlı təsirini görürük.

Biz belə bir nəticəyə gəlirik ki, Azərbaycan xalçasının xalça ornamental rəmzləri təsvir dilinin mövcudiyyətinin amili kimi çıxış edir, burada bədii vasitə-

lər əvvəldən sehrli-kosmoqonik mənənin vurğulanmasına istiqamətlənmişlər, rəmzlərin arxetiplərindən biri isə bərabərtərəfli xaçdır.

Azərbaycanın ornamental xalça motivlərinin semantikasi sahəsində aparılmış tədqiqatları, onların Azərbaycanda tapılmış qayaüstü təsvirlərlə, qədim saxı və dekorativ-tətbiqi sənətin digər növlərinin orna-

mentləri ilə müqayisəli təhlili dərin mənbələri, bu ərazidə xalçaçılığın inkişafının ilkin köklərini müəyyənləşdirməyə və nəticə kimi, faktiki olaraq, onlardan Azərbaycan xalçasının identifikasiyasında istifadə etməyə imkan verir.

Röya Tağıyeva
sənətşünaslıq elmləri
doktoru, professor

Elm.- 2018.- 27 iyul.- S. 8.